

MICHAŁ BIAŁKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
w Toruniu

ORCID: 0000-0001-5215-1271

„Należy ich otoczyć jakąś opieką nie angażując się w ich kontestację”. Kardynał Stefan Wyszyński i opozycja demokratyczna (1976–1980)

DOI: <https://doi.org/10.26142/stgd-2018-037>

Streszczenie: Głęboki kryzys społeczno-polityczny, jaki dotykał PRL w dekadzie lat 70. XX w., oddziaływał na zmianę relacji państwo-Kościół katolicki. Ekipa Edwarda Gierka, stosując wobec Kościoła katolickiego politykę ustępstw, pragnęła przede wszystkim wzmocnić swoją słabą pozycję społeczną. Jednocześnie dość wcześnie dostrzeżono zagrożenie wynikające z możliwości zawarcia niepisanego sojuszu pomiędzy Kościołem a budzącymi się środowiskami opozycyjnymi. Bezpośredni wpływ na powstanie opozycji demokratycznej w PRL miały propozycje zmian w konstytucji PRL oraz wydarzenia Czerwca '76. Wywołały one zdecydowany sprzeciw społeczny, wspierany przez prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz cały episkopat, a wyrażony kilkakrotnie w postaci memoriałów, listów i komunikatów.

Relacje kardynała Stefana Wyszyńskiego z Komitetem Obrony Robotników poprzedziły wcześniejsze kontakty m.in. z Jackiem Kuroniem oraz Adamem Michnikiem. Podejmowane wielokrotnie przez to środowisko akcje protestacyjne w postaci głódówek organizowanych w kościołach archidiecezji warszawskiej nie spotykały się ze strony prymasa Wyszyńskiego z otwartą krytyką bądź sprzeciwem, ale z dyskretnym, nieformalnym przyzwoleniem. Na stosunki hierarchy ze środowiskiem KOR mocno oddziaływał fakt, że część działaczy ruchu obarczona była marksistowskim rodowodem. Dość bliskie kontakty kardynał Stefan Wyszyński utrzymywał ze współzałożycielem Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela Andrzejem Czumą oraz uczestnikiem Towarzystwa Kursów Naukowych Bohdanem Cywińskim.

Ogólna ocena działań opozycji demokratycznej skłaniała prymasa do zachowania ostrożności, a nawet powściągliwości w okazywaniu jej sympatii. Postawę przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski – wielokrotnie wyrażaną na forum Rady Głównej Episkopatu Polski oraz na kartach osobistego dziennika „Pro memoria” – charakteryzowały pragnienie zapewnienia ładu, zgody społecznej oraz idea przestrzegania podstawowych praw obywatelskich.

Słowa kluczowe: Kościół katolicki w Polsce, kardynał Stefan Wyszyński, opozycja demokratyczna w PRL (1976–1980), Komitet Obrony Robotników, Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela.

“They Should be Surrounded by Care without Engaging in their Contestations”. Cardinal Stefan Wyszyński and the Democratic Opposition (1976–1980)

Summary: The deep social and political crisis that affected Poland in the 1970s also produced a change in relations between the state and the Catholic Church. By implementing a policy of concession towards the Catholic Church, the team of Edward Gierek wanted mainly to strengthen its weak social position. At the same time, relatively early they noticed a risk associated with the possibility of an unwritten alliance between the Church and the circles of awakening opposition. The formation of the democratic opposition in PRL was directly influenced by proposed changes in the PRL constitution and by the events of June 1976. These met with strong public resistance, supported by the Primate of Poland, Cardinal Stefan Wyszyński, and the whole episcopate, and expressed several times in official statements, letters and messages.

Cardinal's Stefan Wyszyński relations with Komitet Obrony Robotników (Worker's Defence Committee - KOR) were preceded by contacts with, for example, Jacek Kuroń and Adam Michnik. Not only did Primate Wyszyński not openly criticise or oppose actions organised many times by this circle in the form of hunger protests held in the churches of Warsaw Archdiocese, but he also discreetly and informally permitted them. The Cardinal's relations with the KOR circles were strongly affected by the fact that some activists of this movement had a Marxist background. Stefan Wyszyński maintained relatively close relations with Andrzej Czuma, a co-founder of Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (Movement for Defence of Human and Civic Rights), and with Bohdan Cywiński, a participant in Towarzystwo Kursów Naukowych (Scientific Training Association).

His general opinion of the democratic opposition's actions prompted the Primate to remain cautious, or even restrained in showing sympathy towards it. Wyszyński's attitude – expressed many times at the Presidium of the Polish Episcopal Conference, and in the pages of his personal diary, “Pro memoria” – was always characterised by his desire to ensure order and a societal consensus, and by the idea of adhering to fundamental civil rights.

Keywords: the Catholic Church in Poland; Cardinal Stefan Wyszyński; the democratic opposition in the People's Republic of Poland (1976-1980); the Workers' Defence Committee (KOR); the Movement for Defence of Human and Civic Rights (ROPCiO)

1. Problemy historiografii opozycji w PRL

Zagadnienie opozycji demokratycznej w PRL w latach 1976–1980 należy do najistotniejszych problemów badawczych współczesnej polskiej historiografii. Dostarcza ono historykowi ciekawą paletę problemów badawczych, które wymagają szczegółowego opracowania (są to m.in. kwestie genezy opozycji, jej struktur i organizacji, liderów, form działania, założeń programowych oraz myśli politycznej,

relacji z podmiotami i środowiskami zewnętrznymi). Do tej pory powstało wiele prac monograficznych oraz edycji źródłowych ukazujących poszczególne środowiska opozycyjne – zarówno w wymiarze ogólnopolskim¹, jak i regionalnym². Paradoksalnie jednak mimo znaczącego postępu w pracach badawczych, a nawet „przyspieszenia” od chwili powstania w 1999 r. Instytutu Pamięci Narodowej, najmniej opracowanym dotąd szczegółowym problemem badawczym jest relacja opozycji demokratycznej z Kościołem katolickim³. Współczesny badacz ma bowiem do dys-

¹ Zob. A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994; Z. Hemmerling, M. Nadolski, *Opozycja demokratyczna w Polsce 1976–1980. Wybór dokumentów*, Warszawa 1994; R. Zuzowski, *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemtyzmu i opozycji politycznej w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996; R. Terlecki, *Uniwersytet Latający i Towarzystwo Kursów Naukowych 1977–1981*, Kraków–Rzeszów 2000; P. Zaremba, *Młodopolacy. Historia Ruchu Młodej Polski*, Gdańsk 2000; *Opozycja demokratyczna w Polsce w świetle akt KC PZPR (1976–1980)*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, P. Piotrowski, Wrocław 2002; *Co nam zostało z tych lat... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, red. J. Eisler, Warszawa 2003; J.J. Lipski, *KOR. Komitet Samoobrony Społecznej*, wstęp A. Friszke, Warszawa 2006; G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006; A. Friszke, *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007; *Kryptonim „Wasale”. Służba Bezpieczeństwa wobec Studenckich Komitetów Solidarności 1977–1980*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2007; *Kryptonim „Pegaz”. Służba Bezpieczeństwa wobec Towarzystwa Kursów Naukowych 1978–1980*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2008; *Rozmowy na Zawracie. Taktyka walki z opozycją demokratyczną październik 1976 – grudzień 1979*, oprac. A. Friszke, M. Zaremba, Warszawa 2008; *Kryptonim „Gracze”. Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” 1976–1981*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010; A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geniza Solidarności, Kraków 2011*; *Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Gdańsk 2012; J. Skórzyński, *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012.

² Zob. *Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980*, wybór i oprac. A. Roliński, Kraków 2003; *Między Warszawą a regionem. Opozycja przedsiernpniowa na Pomorzu Zachodnim*, red. M. Kowalczyk, M. Paziewski, M. Stefaniak, Szczecin 2008; M. Choma-Jusińska, *Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie 1975–1980*, Warszawa–Lublin 2009; *Od ostatnich leśnych do „Solidarności”. Z dziejów opozycji politycznej i oporu społecznego w Polsce południowo-wschodniej (1956–1989)*, red. M. Gliwa – M. Krzysztofiński, Rzeszów 2014; D. Iwaneczko, *Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975–1980*, Rzeszów 2016; G. Waligóra, *Opozycja polityczna na Dolnym Śląsku 1975–1980*, Wrocław 2016; W. Polak, S. Galij-Skarbińska, A. Jankowska-Wojdyło, M. Białkowski, *Opozycja demokratyczna w Toruniu i w województwie toruńskim w latach 1976–1980*, Toruń 2017. Przywołać należy również – choć w literaturze spotkać można odmienne stanowisko – publikacje dotyczące Klubów Inteligencji Katolickiej, które w ramach systemu politycznego PRL spełniały funkcję swoistej „katolickiej opozycji moralnej”: A. Friszke, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Biblioteka „Więzi”, t. 100, Warszawa 1997; M. Białkowski, *Oaza na Mostowej. Klub Inteligencji Katolickiej w Toruniu (1957–2007)*, Toruń 2008; K. Białecki, *Klub Inteligencji Katolickiej w Poznaniu w latach 1956–1991*, Poznań 2012; P. Kaźmierczak, *Klub Inteligencji Katolickiej w Krakowie 1956–1989*, Kraków 2012.

³ Problem ten – z oczywistych powodów – został marginalnie potraktowany w przywoływanej już pracy: A. Friszke, *Opozycja polityczna*. Podobnie brak dotąd całościowych i syntetycznych opracowań dotyczących relacji Kościoła katolickiego z przedstawicielami aparatu partyjnego, choć fragmentarycznie temat ten podejmowany jest w pracach analizujących relacje państwo–Kościół katolicki. Dobry przykład takiej publikacji stanowi książka Rafała Łatki, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, Kraków 2016.

pozycji tylko kilka prac, z których żadna nie może aspirować do roli całościowej syntezy. Co więcej, tylko w niewielkim stopniu wyczerpują one nakreślony problem badawczy. Próby takie podjęli: Andrzej Anusz⁴, Antoni Dudek⁵, Jan Żaryn⁶ i Rafał Łatka⁷. Do tematu relacji kardynała Stefana Wyszyńskiego ze środowiskami opozycji demokratycznej w latach 1976–1980 wielokrotnie powracała również Ewa K. Czaczkowska na kartach biografii Prymasa Tysiąclecia⁸.

W naturalny sposób na pierwszy plan wysuwa się zagadnienie relacji opozycji demokratycznej z Kościołem instytucjonalnym, a więc z dostojnikami i hierarchiami piastującymi najwyższe godności oraz sprawującymi funkcje kierownicze. Bez wątpienia w Kościele katolickim w Polsce fundamentalną i wyjątkową rolę – od chwili nominacji na stolicę prymasowską w listopadzie 1948 r. aż do śmierci w maju 1981 r. – odgrywał kardynał Stefan Wyszyński, arcybiskup metropolita gnieźnieński i warszawski. Zakres przysługującej władzy z tytułu funkcji metropolity gnieźnieńskiego i warszawskiego dodatkowo wzmacniał fakt, że sprawował on jednocześnie stanowisko Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski oraz Przewodniczącego Rady Głównej Episkopatu Polski – dwóch najważniejszych, kierowniczych gremiów Kościoła w Polsce. Ponadto kardynał Stefan Wyszyński otrzymał nadzwyczajne uprawnienia (*facultates speciales/ facultates specialissimae*), które w dekadzie lat 70. XX w. zostały dwukrotnie potwierdzone – w sierpniu 1974 r. przez papieża Pawła VI i w październiku 1978 r. przez Jana Pawła II⁹.

Niniejszy przyczynek jest próbą przybliżenia relacji Prymasa Tysiąclecia z opozycją demokratyczną, w tym osobistych kontaktów z wybranymi czołowymi przedstawicielami. Autor pragnie podkreślić, że artykuł nie aspiruje bynajmniej do wyczerpania tematu badawczego, raczej należy traktować go jako jeden z wielu głosów w toczącym się dyskursie naukowym. Jednak być może – w pewnym stopniu – przybliży do odpowiedzi na pytanie: Jaki był stosunek prymasa Stefana Wyszyńskiego do „opozycji przedsierpniowej”? Podstawę źródłową stanowią niepublikowane do-

⁴ A. Anusz, *Przytulisko. Kościół katolicki wobec opozycji politycznej w Polsce w latach 1976–1980*, Warszawa 2001; idem, *Kościół obywatelski. Formowanie społeczeństwa obywatelskiego w PRL w okresie powstawania niezależnych instytucji politycznych (1976–1981)*, Warszawa 2004.

⁵ A. Dudek, *Kościół i opozycja demokratyczna w Polsce (1976–1989)*, w: *Kościół katolicki wczoraj i dziś*, red. M. Drzonek i in., Szczecin 1998, s. 75–82.

⁶ J. Żaryn, *Kościół katolicki – hierarchia, kapłani, świeccy*, w: *Między Warszawą a regionem*, s. 19–31.

⁷ R. Łatka, *Rada Główna Episkopatu Polski wobec przedsierpniowej opozycji (1976–1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2017, nr 1, s. 110–136.

⁸ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, wyd. 2, Kraków 2013.

⁹ Zob. J. Krukowski, *Uprawnienia nadzwyczajne kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie”, 2011, nr 5, s. 37; K. Mikołajczuk, *Uprawnienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła greckokatolickiego w archiwaliach Prymasa i Konferencji Episkopatu Polski*, Lublin 2014; M. Stępień, *Pozycja prawna Konferencji Episkopatu Polski. Studium prawno-historyczne*, Łomża 2014; M. Białkowski, *Przywódczość w Kościele katolickim w Polsce po 1989 r.*, w: *Czynnik religijny w polityce wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2016, s. 215–232.

tań Protokoły Rady Głównej Episkopatu Polski oraz Protokoły Konferencji Episkopatu Polski znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim, zespół Sekretariatu Prymasa Polski oraz zdeponowane tam – na potrzeby toczącego się procesu beatyfikacyjnego – uwierzytelnione kopie osobistego dziennika kardynała Stefana Wyszyńskiego „Pro memoria” z lat 1975–1980.

2. Geneza: prymas Stefan Wyszyński wobec zmian w konstytucji PRL oraz wydarzeń Czerwca 1976 r.

I połowa lat 70. XX w. przyniosła w relacjach państwo-Kościół katolicki w PRL „kosmetyczne” zmiany, które sprowadzały się w istocie do kilku ważnych ustępstw. Przy czym – w sytuacji konieczności pośpiesznego wzmocnienia własnej pozycji politycznej oraz budowania autorytetu w społeczeństwie – władze komunistyczne bynajmniej nie zaniedbały możliwości ich propagandowego wykorzystania. Stąd wszystkie problematyczne kwestie dotyczące uregulowania stosunków z Kościołem katolickim przedstawiano jako sukcesy ekipy rządzącej. Tymczasem realnie sprowadzały się one do wzmocnienia Kościoła. Na mocy ustawy uchwalonej przez sejm PRL 23 czerwca 1971 r. przyznano Kościołowi katolickiemu prawo własności ponad 4 tys. kościołów i kaplic, blisko 1,5 tys. budynków oraz kilkaset hektarów gruntów ornych. Dwa lata później dodatkowo Kościół otrzymał ponad 600 nieruchomości¹⁰. Z korzyścią dla Kościoła uregulowano również sprawy finansowe związane z księgami inwentarzowymi, bowiem 10 lutego 1972 r. ukazało się rozporządzenie ministra finansów uchylające obowiązek prowadzenia ksiąg inwentarzowych przez kościelne osoby prawne, zakony i kongregacje duchowne¹¹. Przypomnijmy, że tylko z tego tytułu Kościół posiadał zaległości podatkowe wynoszące na koniec 1970 r. 368 mln zł. W lipcu 1972 r. rozporządzeniem Rady Ministrów umorzono znaczącą część tej ogromnej kwoty¹². Władze państwowe milcząco zaakceptowały także ustanowienie przez Pawła VI stałej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych, co nastąpiło na mocy bulli „Episcoporum Poloniae coetus” z 28 czerwca 1972 r.¹³ Brak znaczących retorsji wobec papieskiej decyzji umożliwił uregulowanie statusu kanonicznego Kościoła katolickiego na tzw. Ziemiach Odzyskanych¹⁴. Doniosłym

¹⁰ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003, s. 290; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 290.

¹¹ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie [dalej: AAW], Sekretariat Prymasa Polski [dalej: SPP], Protokoły Rady Głównej Episkopatu Polski [dalej: RGEP], sygn. II 4 27, k. 29–31, Sprawozdanie z pertraktacji na temat uchylecia obowiązku prowadzenia księgi inwentarza.

¹² A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół*, s. 294–295.

¹³ Z. Zieliński, współudz. S. Bober, *Kościół w Polsce 1944–2007*, Poznań 2009, s. 150.

¹⁴ W. Jakubowski, M. Solarczyk, *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku*, Warszawa–Olsztyn 2011, s. 34; A. Grajewski, *Normalizacja administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich w kontekście watykańskiej polityki wschodniej*, w: *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostołkiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013, s. 101–120.

wydarzeniem było podpisanie 6 lipca 1974 r. w Rzymie protokołu ustanawiającego „stałe kontakty robocze” pomiędzy PRL a Stolicą Apostolską, co odczytywano jako zapowiedź nawiązania w przyszłości pełnych stosunków dyplomatycznych¹⁵.

Równocześnie od połowy lat 70. XX w. system społeczno-polityczny PRL podlegał procesowi głębokiej erozji, której widocznym znakiem była coraz większa aktywność środowisk opozycyjnych. Co prawda już w latach 1965–1970 działała konspiracyjna organizacja „Ruch”¹⁶, ale dopiero w 1974 r. grupa byłych żołnierzy Armii Krajowej utworzyła konspiracyjną organizację polityczną „Seniorat”. Jej główny cel stanowiły integracja kadry oficerskiej i podoficerskiej II Rzeczypospolitej, kultywowanie tradycji niepodległościowych oraz utrzymanie łączności z władzami emigracyjnymi w Londynie. W Warszawie do „Senioratu” przystąpili m.in.: gen. Kazimierz Pluta-Czachowski, kpt. Józef Rybicki, płk Zbigniew Brym¹⁷. Natomiast na przełomie 1975 i 1976 r. Zbigniew Najder założył Polskie Porozumienie Niepodległościowe, które bez wątpienia należy zaliczyć do organizacji opozycyjnej. PPN – jako struktura tajna – utrzymywało kontakt z kardynałem Stefanem Wyszyńskim poprzez osobę jego kapelana, ks. Bronisława Piaseckiego¹⁸. Nie można zapomnieć również o wciąż funkcjonującym środowisku „komandosów”, które należało wówczas do weteranów opozycji w PRL¹⁹.

Definitywnie czas swoistej sielanki dla Edwarda Gierka zakończył się wraz z ogłoszeniem propozycji zmian w konstytucji PRL²⁰. Po raz pierwszy zapowiedź rewizji ustawy zasadniczej znalazła się w wytycznych na zjazd, które przekazano działaczom partyjnym przed VII Zjazdem PZPR obradującym we wrześniu 1975 r. Zaproponowano szereg zmian, w tym cztery najważniejsze: podkreślenie „przewodniej roli PZPR”, zagwarantowanie trwałości sojuszu Polski z ZSRR, uzależnienie korzystania z praw obywatelskich od wykonywania obowiązków, zmiany w zakresie wychowania i kształcenia – utrwalające dominację światopoglądu marksistowskiego. Kościół katolicki w Polsce na czele ze swoim przywódcą – kardynałem Stefanem Wyszyńskim – nie mógł być obojętny na tego typu zmiany. Już podczas posiedzenia Rady Głównej Episkopatu Polski 18 listopada 1975 r. kardynał krytycznie ocenił propozycje zmian: „Ksiądz Prymas omówił sprawę zmiany Konstytucji PRL. Projekty idą w kierunku totalizmu i dominacji partii komunistycznej jako «przewodniej siły Narodu». Sekretariat Episkopatu przygotowuje krytykę tych partii «wytycznych» na VII Zjazd PZPR; zasygnalizował zasadnicze punkty tej krytyki i Rada

¹⁵ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół*, s. 307; Z. Zieliński, współudz. S. Bober, *Kościół w Polsce*, s. 167.

¹⁶ *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”*, wstęp, wybór i oprac. P. Byszewski, Warszawa 2008, s. 22 nn.

¹⁷ J. Parys, *Ludzie niezłomni, czyli w sprawie antykomunistycznego oporu w PRL*, Warszawa 1998, s. 14; A. Anusz, *Przytulisko*, s. 81.

¹⁸ Tamże, s. 85.

¹⁹ Zob. M. Siermiński, *Dekada przełomu. Polska lewica opozycyjna 1968–1980*, Warszawa 2016.

²⁰ Zob. J. Rolicki, *Edward Gierek: przerwana dekada*, Warszawa 1990; P. Gajdziński, *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2014.

Główna upoważniła Sekretarza Episkopatu do wystosowania pisma w tej sprawie do odpowiednich czynników²¹.

Zgodnie z zapowiedzią wyrażoną 18 listopada 1976 r. powstał pierwszy memoriał Episkopatu Polski w sprawie proponowanych zmian w konstytucji PRL. Prawie równocześnie w środowiskach opozycyjnych zrodziła się inicjatywa wystosowania listu protestacyjnego, znanego jako List 59. Apel przekazany władzom komunistycznym 9 grudnia 1975 r. podpisali znani intelektualiści, działacze katolicy, literaci i artyści²². 9 stycznia 1976 r. biskupi polscy przygotowali najważniejszy memoriał w sprawie zmian w konstytucji. Po raz kolejny apelowali w nim o uszanowanie praw i swobód obywatelskich oraz przeciwstawiali się dalszemu ograniczaniu suwerenności PRL na rzecz ZSRR²³. Podczas odbywającego się tego samego dnia posiedzenia Rady Głównej Episkopatu Polski zaprotokołowano: „Niepokoi pośpiech, a także utajnione tendencje do wpisania w Konstytucję kierowniczej roli partii w Narodzie, sojusz z ZSRR oraz przynależności Polski do boku państw socjalistycznych. Niepokoi to społeczeństwo polskie, musi niepokoić Episkopat, gdyż te tendencje prowadzą niedwuznacznie do wyniesienia ideologii partii do ideologii narodu”²⁴.

W podobnym tonie wypowiedzieli się 17 stycznia 1976 r. posłowie Koła Poselskiego „ZNAK”. List liderów ruchu „ZNAK” wręczył osobiście Henrykowi Jabłońskiemu – przewodniczącemu Komisji Nadzwyczajnej dla Przygotowania Projektu Konstytucji – Stanisław Stomma 20 stycznia 1976 r.²⁵ Kolejny dokument zawierający krytyczną ocenę proponowanych zmian wystosowali 26 stycznia 1976 r. ponownie biskupi. Natomiast w marcu 1976 r. sekretariat Episkopatu Polski dodatkowo przygotował wyjaśnienia dla wiernych, szczegółowo omawiające stanowisko Kościoła katolickiego, które zostały odczytane podczas niedzielnych mszy św. we wszystkich kościołach²⁶.

Po raz pierwszy w historii PRL powstał wspólny front obrony podstawowych praw ludzkich. Uczestnikami tego nieformalnego i niesformalizowanego „sojuszu sprzeciwu” były Kościół katolicki oraz środowiska opozycyjne. Co więcej, dla jego członków przestały być najważniejsze różnice ideologiczne. Wolności polityczne i obywatelskie stały się tak samo ważne jak wolności religijne. Zmiany te zdawały się o tyle istotne, że co raz bardziej symptomatyczne było narastanie postaw opozycyjnych w całym społeczeństwie. Nie może więc dziwić, że już w marcu 1976 r. w opracowaniu dyrektora Departamentu IV MSW Konrada Straszewskiego znalazła się bardzo trafna ocena roli Kościoła katolickiego jako potencjalnego współpracownika i naturalnego sojusznika opozycji demokratycznej. Przytoczmy zatem obszernie

²¹ AAW, SPP, RGEP, sygn. II 4 30, k. 105, Protokół Rady Głównej, Warszawa, 18 XI 1975 r.

²² A. Friszke, *Opozycja polityczna*, s. 326.

²³ Idem, *Protesty przeciwko poprawkom do konstytucji w 1976 r.*, „Więź” 1994, nr 10, s. 214.

²⁴ AAW, SPP, RGEP, sygn. II 4 31, k. 6, Protokół Rady Głównej, Warszawa, 9 I 1976 r.

²⁵ A. Micewski, *Współrzędzić czy nie klamać? Pax i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978, s. 247.

²⁶ Wyjaśnienie sekretariatu Episkopatu dla wiernych w związku z pytaniami dotyczącymi zmiany Konstytucji, w: *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 3: *Lata 1975–1989*, oprac. P. Raina, Poznań–Pelplin 1996, s. 31–33.

fragmenty tego opracowania:

„Elementy antysocjalistyczne dla rozszerzenia własnych możliwości działalności opozycyjnej podejmują próby sięgania po bazę materialną, organizacyjną i społeczną Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce i chcą ją wykorzystać do głoszenia swoich tez i idei. Powyższe tendencje wyraża tzw. program «politycznej opozycji w Polsce» opublikowany w listopadowym numerze «Kultury» paryskiej z roku 1974. Program ten odzwierciedla założenia polityczne ośrodków antysocjalistycznych w kraju i za granicą, w myśl których Kościołowi w Polsce przeznaczają się i oczekuje się od niego spełnienia roli centralnego ogniwa działalności antysocjalistycznej i opozycji politycznej»²⁷.

Dlatego w dalszej części dokumentu zalecano:

„Jako przedmiot bieżącego rozpracowania Departament stawia ujawnienie wszelkich bezpośrednich kontaktów i powiązań cementów antysocjalistycznych z reakcyjnymi biskupami i działaczami katolickimi, ustalenie powodów i płaszczyzn, na których podejmowane są próby tych kontaktów oraz ich skuteczne i we właściwym czasie przecinanie»²⁸.

Analizy sporządzali jednak nie tylko funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa. Również kardynał Stefan Wyszyński dokonywał na bieżąco oceny sytuacji polityczno-społecznej i dostrzegał pogłębiające się różnice w środowiskach katolików świeckich, stąd w czasie posiedzenia Rady Głównej z 27 kwietnia 1976 r. sprecyzował swój pogląd na stosunek Kościoła do polityki:

„Ponadto Ks. Prymas stwierdził, że nasze działanie musi być przemyślane, dojrzałe i spokojne. Nie możemy ad pari ustawiać się z taką czy inną instytucją świecką, czy ośrodkiem politycznym. Inaczej mogą to czynić świeccy a inaczej biskupi. Nie możemy ulegać naciskom ludzi skłóconych i dążących do wykazania swoich racji»²⁹.

Wkrótce okazało się, że zjawisko niepisanego przymierza Kościoła katolickiego i opozycji będzie dla władz PRL problem szczególnie brzemiennym. Stało się to oczywiście bezpośrednio po wydarzeniach Czerwca '76, gdy na skutek represji wobec pracowników 97 zakładów pracy – demonstrujących przeciwko drakońskim podwyżkom cen artykułów żywnościowych – kilka tysięcy z nich zwolniono z pracy w trybie dyscyplinarnym, zaś setki zostały wyrokami sądowymi pozbawione wolności³⁰. Kościół katolicki jednoznacznie stanął w obronie represjonowanych ludzi pra-

²⁷ Opracowanie dyrektora Departamentu IV MSW gen. Konrada Straszewskiego dotyczące zaangażowania resortu w zwalczanie „negatywnych” zjawisk w Kościele Rzymsko-Katolickim, Warszawa, 31 III 1976, w: A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Biblioteka „Więzi”, t. 244, Warszawa 2010, s. 190–191.

²⁸ *Tamże*, s. 196.

²⁹ AAW, SPP, RGEP, sygn. II 4 31, k. 43, Protokół Rady Głównej, Warszawa, 27 IV 1976 r.

³⁰ A. Friszke, *Opozycja polityczna*, s. 338; P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konse-*

cy i podobnie jak w przypadku wcześniejszych kryzysów społeczno-politycznych, jego głos miał kluczowe znaczenie. Dostojnicy Kościoła katolickiego w Polsce – na czele z prymasem Stefanem Wyszyńskim – kilkakrotnie interweniowali w obrobie represjonowanych po zakończeniu protestów robotników. Przejawem tego było m.in. pismo Episkopatu Polski z 16 lipca 1976 r. do premiera PRL Piotra Jaroszewicza z postulatem zaprzestania represji³¹. Trzy dni później – 19 lipca 1976 r. – prymas Stefan Wyszyński skierował osobisty list do Edwarda Gierka, w którym krytycznie oceniał politykę ekonomiczną i społeczną władz PRL³². Kardynał pisał:

„Wobec tego nie ma się co dziwić, że sporadycznie powstają zarzewia, tłumione przez MO i SB. Ufamy, że wyrozumienie sytuacji ludzi ciężko pracujących, zaspokajanie ich słusznych postulatów, większa swoboda wypowiedzenia swych poglądów, rzetelniejsza informacja, a zwłaszcza poskromienie nieopanowanych metod milicji – wszystko to przyczyni się do spokoju społecznego”³³.

Kościół katolicki w Polsce i jego niekwestionowany lider jednoznacznie krytycznie wypowiedzieli się na temat zmian w konstytucji PRL oraz brutalnych represji zastosowanych wobec uczestników masowych wystąpień w czerwcu 1976 r. Tymczasem władze PRL, świadome narastającego kryzysu ekonomicznego oraz siły buntu społecznego, podjęły próbę indywidualnego ułożenia relacji z Prymasem Polski. Dokonanie takiej próby wynikało przede wszystkim z faktu odmiennego postrzegania systemu politycznego – w tym działań opozycyjnych – przez energicznego i młodszego metropolitę krakowskiego kardynała Karola Wojtyłę. Prymas Stefan Wyszyński oceniał rzeczywistość Polski Ludowej jako stan niezmienny i trwały, a relacje państwo-Kościół traktował w kategoriach walki ideologicznej, arcybiskup krakowski natomiast w kategoriach walki politycznej, a nawet konfliktu moralnego³⁴. Różnicę tę znali partyjni decydenci i można domniemywać, że władze komunistyczne próbowały w ten sposób poróżnić obu hierarchów. Stąd 3 sierpnia 1976 r. doszło do wręcz manifestacyjnego okazywania Stefanowi Wyszyńskiemu sympatii przez wysokich dygnitarzy państwowych. W dniu 75. urodzin kardynała Wyszyńskiego do pałacu na ul. Miodowej udał się szef gabinetu Prezesa Rady Ministrów PRL, wręczając bukiet 75 róż i wypowiadając – w imieniu premiera Jaroszewicza – życzenia, by hierarcha w dalszym ciągu przewodził Kościołowi w Polsce. Podobny gest wykonał – przez swojego przedstawiciela – kierownik Urzędu do Spraw Wyznań Kazimierz Kąkol. Prymas doskonale zdawał sobie sprawę z niedwuznacznych

kwencje, Warszawa 2006, s. 287–304.

³¹ List Konferencji Episkopatu Polski do Piotra Jaroszewicza, Prezesa Rady Ministrów z 16 VII 1976 r., w: P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1976*, Biała Podlaska–Warszawa 2010, s. 108–111; *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000*, wstęp i oprac. J. Żaryn, Warszawa–Poznań 2006, s. 176–177.

³² E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 623.

³³ Cyt. za: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół*, s. 336.

³⁴ Zob. R. Łatka, *Rada Główna Episkopatu Polski*, s. 118–119.

intencji, jakimi kierował się rząd PRL, skoro zanotował:

„W sali czeka Dyr. Wołowicz z listem od Ministra Kąkola i kwiatami. Zaczynam się niepokoić o swoją linię. Zwłaszcza, że ostatni raz w tym pokoju przyjmowałem wysłanników Premiera Cyrankiewicza z listem banicyjnym /1953/. Czasy się zmieniły, w naszym ustroju wszystko zależy od dobrych niekiedy konfliktów. A tych nadal nie brak. Góra się uśmiecha, ale na dole nadal udręć sporo /kolonie wakacyjne «świeckie»”³⁵.

Miesiąc później – 10 września 1976 r. – po zakończeniu obrad 154. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski biskupi jeszcze raz odnieśli się do losu robotników z Radomia, Ursusa i Płocka, wydając specjalny komunikat. W niedopuszczonym przez cenzurę do druku fragmencie znalazł się następujący apel:

„Konferencja Plenarna Episkopatu Polski zwraca się do najwyższych władz państwowych, aby zaniechano wszelkich represji wobec robotników biorących udział w protestach przeciwko zamierzonej przez rząd w czerwcu br. zbyt wygórowanej podwyżce cen artykułów żywnościowych. Uczestniczącym w tych protestach robotnikom trzeba by przywrócić utracone prawa, pozycję społeczną i zawodową, wyrządzone krzywdy odpowiednio wynagrodzić, wobec skazanych zastosować amnestię”³⁶.

Wracając jednak do kwestii interwencji, wspomnieć trzeba, że w tym czasie nie przyniosły one spodziewanych efektów, wobec czego prymas postanowił, że Episkopat Polski ponowi swój apel po raz kolejny. W komunikacie z 19 listopada 1976 r. biskupi pisali:

„Od czerwca br., gdy społeczeństwo zostało zaniepokojone wypadkami w wielu zakładach pracy, Episkopat stale odwoływał się do władz państwowych o zastosowanie amnestii wobec robotników domagających się odpowiednich warunków bytowych i przywrócenia utraconych uprawnień społecznych. Wielokrotnie też Prymas Polski i biskupi w swych przemówieniach przypominali uprawnienia robotników do obrony swych praw osobowych i społecznych. Na te interwencje Episkopat dotąd nie otrzymał odpowiedzi. Dlatego też Konferencja Episkopatu uważa za swój obowiązek zwrócić się ponownym apelem do władz państwowych o podjęcie właściwych kroków dla zachowania niezbędnego dla kraju pokoju społecznego”³⁷.

³⁵ AAG, S. Wszyński, „Pro memoria 1976”, zapis z dnia 3 VIII 1976 r.

³⁶ Cyt. za: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski*, s. 177; J.J. Lipski, *KOR*, s. 137.

³⁷ Cyt. za: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski*, s. 179.

3. Postawa prymasa Stefana Wyszyńskiego wobec rodzącej się opozycji demokratycznej

Odpowiedzią na aresztowania, procesy, grzywny i szykany administracyjne był ruch społecznego sprzeciwu, który wyraził się poprzez pomoc niesioną represjonowanym w wyniku wydarzeń Czerwca '76. 23 września 1976 r. powstał Komitet Obrony Robotników, którego celem miało być udzielenie wsparcia prawnego, finansowego i lekarskiego pokrzywdzonym oraz informowanie o prześladowaniach. Komitet domagał się amnestii dla skazanych i aresztowanych oraz przywrócenia osób represjonowanych do pracy³⁸. Samo powstanie KOR prymas Stefan Wyszyński przyjął z uznaniem i aprobatą. Tydzień po ogłoszeniu „Apelu” – 29 września 1976 r. – pisał w liście skierowanym do Jana Józefa Lipskiego:

„Dziękuję całym sercem za list z Apelem do Społeczeństwa i Władz. Wydaje się, że wracają czasy sprzed stu lat, kiedy warstwa robotnicza broniła się przed przerostami kapitalizmu, zwłaszcza przed duchem własnościowym, akordomanią, wyzyskiem sił fizycznych człowieka, zubożeniem duchowym będącym następstwem nieograniczonego czasu pracy [...]. Dziś trzeba mocno przypominać obowiązki Władzy, płynące z Kodeksu Pracy. Trzeba też budzić poczucie szacunku dla człowieka pracującego”³⁹.

Wspominając same początki KOR, Antoni Macierewicz podkreślał, że fundamentalne i zasadnicze znaczenia dla akceptacji społecznej ruchu miał sam kardynał Stefan Wyszyński oraz wydany przez biskupów komunikat Konferencji Episkopatu Polski z 10 września 1976 r.⁴⁰ KOR zresztą od początku swego istnienia doceniał społeczną i polityczną rolę Kościoła oraz Prymasa Polski. Co prawda członkowie Komitetu nie liczyli na otwarte wsparcie ze strony Kościoła, ale na pewno oczekiwali drobnych oznak sympatii. Jan Skórzyński podkreślał, że utrzymywali stały kontakt z kardynałem:

„Dbali jednak, aby był poinformowany o tym, co robią. Wszystkie dokumenty Komitetu i «Komunikaty» były wysyłane do sekretariatu prymasa. Kardynał Wyszyński z aprobatą przyjął też pierwszy apel KOR-u. 7 grudnia w liście skierowanym do Antoniego Pajdaka pozytywnie zareagował na apel następny: o powołanie komisji sejmowej”⁴¹.

Ostatecznie naciski Episkopatu Polski, obok kilku innych czynników, spowodowały, że władze komunistyczne 19 lipca 1977 r. ogłosiły amnestię i zwolniły skazanych za udział w protestach⁴². Jak potwierdzał Stanisław Kania, doszło do tego

³⁸ Por. A. Friszke, *Opozycja polityczna*, s. 346–347.

³⁹ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 628; J. Skórzyński, *Siła bezsilnych*, s. 120–121.

⁴⁰ Por. A. Anusz, *Przytulisko*, s. 115.

⁴¹ J. Skórzyński, *Siła bezsilnych*, s. 186.

⁴² Por. A. Friszke, *Opozycja polityczna*, s. 400–401.

właśnie na skutek interwencji prymasa Stefana Wyszyńskiego⁴³. Tej generalnej linii nieformalnego wspierania opozycji – czasami bardzo dyskretnego – prymas trzymał się zresztą w stosunku do wszystkich, powstałych po 1976 r., organizacji opozycyjnych. W „Pro memoria” z 5 marca 1978 r. pisał bowiem: „Episkopat docenia znaczenie ruchów kontestacyjnych, gdyż nie czuję się sam w walce o prawa osoby ludzkiej; nadto ma możliwość weryfikować swoje postawy”⁴⁴.

Zbliżoną opinię wyraził dwa dni później – w czasie posiedzenia Rady Głównej – 7 marca 1978 r. Choć jak wynika z jej protokołu, episkopat nie dostrzegał jeszcze konieczności przeprowadzenia radykalnych zmian polityczno-społecznych:

„Stwierdzono, że są silne naciski na Kościół z różnych stron i próba wciągnięcia go w swoje rozgrywki. Jest duże uaktywnienie niektórych grup katolików świeckich nie zrzeszonych. Podobnie Polskie Porozumienie Niepodległościowe zajmuje się Kościołem. Nie możemy pozwolić się wciągnąć w ich aktywizację polityczną, ale z drugiej strony nie możemy ich zwalczać – Kościółowi i Narodowi one nie szkodzą, byleby tylko działały umiarkowanie, by nie przekroczyły limitu bezpieczeństwa. [...] Musimy bronić Kościół, ale też musimy się bronić, by Naród nie stanął w sytuacji trudnej. Co zyskamy gdyby odszedł Gierek? Nieustannie stajemy wobec tyłu niewiadomych”⁴⁵.

W równie wyważonym tonie oceniał sytuację 10 miesięcy wcześniej. Śmierć studenta polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Stanisława Pyjasa, w wyniku śmiertelnego pobicia przez funkcjonariuszy SB, wywołała masowe wystąpienia młodzieży akademickiej oraz ukonstytuowanie się pierwszego w Polsce Studenckiego Komitetu Solidarności⁴⁶. Kardynał oceniał te wydarzenia jako moment, który dla opozycji może stać się punktem zapalnym, w konsekwencji eskalujący nową fazę konfliktu z władzami komunistycznymi. 17 maja 1977 r. po rozmowie z Bohdanem Cywińskim – wówczas redaktorem naczelnym miesięcznika „Znak” – zanotował w „Pro memoria”:

„Sytuacja w Krakowie, na tle manifestacji akademickich, po zgonie studenta Stanisława Pyjas[a]. W tej relacji jest wiele niejasnych elementów. Pan C[ywiński] oczekuje mojego osądu sprawy. Odpowiadam: zbyt wiele jest nieznanych, by można było odpowiedzieć. Uważam nadal, że trzeba zachować dużo spokoju, żeby nie podsycać napięć. Nasi panowie są zbyt pochopni do wyprowadzania wniosków”⁴⁷.

Natomiast ostateczne sprezyzowanie stanowiska prymasa wobec KOR nastąpiło

⁴³ Por. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół*, s. 336–337; R. Łatka, *Rada Główna Episkopatu Polski*, s. 114.

⁴⁴ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1978”, zapis z dnia 5 III 1978 r.

⁴⁵ AAW, SPP, RGEP, sygn. II 4 33, k. 110, Protokół Rady Głównej, Warszawa, 7 III 1978 r.

⁴⁶ Zob. *Kryptonim „Wasale”*, s. 23–24.

⁴⁷ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1977”, zapis z dnia 17 V 1977 r.

w związku z głódówką, która miała miejsce w kościele św. Krzyża w Warszawie w dniach 4–10 października 1979 r. Protest ten był wyrazem solidarności z zatrzymanymi i wydalonymi z Polski czechosłowackimi dysydentami – sygnatariuszami Karty 77. Do świątyni przybył wówczas sekretarz generalny Konferencji Episkopatu Polski bp Bronisław Dąbrowski, który odniósł się krytycznie do prowadzonego w niej protestu. Sytuacja taka spowodowała, że delegacja KOR poprosiła kardynała o audiencję. Prymas przyjął Halinę Mikołajską, Jana Kielanowskiego i Henryka Wujca. Ustalono, że odład wszelkie istotne sprawy KOR będzie przekazywał kardynałowi poprzez ks. Piaseckiego. Osobami upoważnionymi do kontaktów z kapłanem prymasa zostali Mikołajska i Kielanowski⁴⁸.

Kardynał Stefan Wyszyński – jak już zaznaczono – nigdy oficjalnie nie wyraził wsparcia dla opozycji, ale też nie udzielał jej wskazówek co do wyboru metod i sposobu działania. Wyjątkiem była tylko sytuacja, w której doradził Jackowi Kuroniowi i Adamowi Michnikowi, by w działalności KOR nie korzystać z funduszy zagranicznych. Ksiądz Piasecki wspominał, że po Sierpniu ’80 r.:

„[...] na Miodową przychodzili różni ludzie, którzy chcieli doradzać Prymasowi, jak Kościół powinien postępować. Pewnego razu pojawił się Jacek Kuroń, Prymas uważnie słuchał, ale nie zadał żadnego pytania. Po półgodzinie podziękował za uwagi. [...] Ale Prymas – powtarzam – miał taki styl. Słuchał, czasem pytał, ale głównie milczał. Potem analizował”⁴⁹.

Postawę prymasa – wobec organizacji opozycyjnych w latach 1976–1980 – najlepiej podsumowywały jego słowa zaprotokołowane na posiedzeniu Rady Głównej 26 lutego 1980 r. Kardynał Stefan Wyszyński stwierdził wówczas:

„Dlatego też myślę tak, jak było powiedziane w Rzymie [prawdopodobnie chodzi o rozmowę z Janem Pawłem II – M.B.], że należy ich otoczyć jakąś opieką nie angażując się w ich kontestacje. Weźmy takiego Cywińskiego, czy Wielowieyskiego – to są jednocześnie ojcowie rodzin bardzo wzorowi jako katolicy. Zresztą Jerzy Turowicz to samo, jako ojciec jest pierwszorzędny i wielu innych by się znalazło. To samo Święcicki”⁵⁰.

Jak trafnie zauważyła Ewa K. Czaczkowska, prymas zachowywał wobec opozycji [...] „dystans i ostrożność, stając jednakże zawsze w obronie represjonowanych”⁵¹, ale nie chcąc wprost angażować Kościoła w działalność o charakterze opozycyjnym.

⁴⁸ A. Anusz, *Przytulisko*, s. 117–118.

⁴⁹ B. Piasecki, M. Zajac, *Prymas Wyszyński nieznany. Ojciec duchowy widziany z bliska*, Kraków 2016, s. 93.

⁵⁰ AAW, SPP, RGEP, sygn. II 4 35, k. 76, Protokół Rady Głównej, Warszawa, 26 II 1980 r.

⁵¹ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 626.

4. Relacje prymasa Stefana Wyszyńskiego z wybranymi liderami środowisk „opozycji przedsierniowej”

Najbardziej charakterystyczne i najczęstsze były kontakty prymasa Stefana Wyszyńskiego z członkami i współpracownikami KOR oraz Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”. Pierwsze spotkania miały miejsce jeszcze przed powstaniem samego Komitetu. Szczególnie ważnym momentem dla wzajemnego poznania się „dwóch światów” – wartości chrześcijańskich, które uosabiał prymas i idei socjalistycznych ucieleśnionych w osobie Kuronia – była rozmowa przeprowadzona 4 kwietnia 1975 r.⁵² Prymas opisał to wydarzenie w niezwykle ciekawy sposób:

„Jacek Kuroń, b[yl]y więzień polityczny. Odczuł potrzebę złożenia mi oświadczenia. Kiedyś czynił wiele zła Kościołowi. Dziś nie może powiedzieć, że «wierzę» ale jest zdania, że Kościół przedstawia «wielką wartość». Niepokoi się o młodzież, która jest programowo niszczonej przez demoralizację. Trzeba ją bronić. Co może, to czyni, wśród młodzieży. Ale niektórzy mówią, że i to jest niezgodne z odczuwaniem Kościoła. Długa rozmowa na temat alienacji dokonywanej w psychice młodzieży. Mówimy o młodzieży bitowej. Zainteresował się rekolekcjami u św. Krzyża. Ma kontakt z ks. Małkowskim. – Proszę by utrzymał ten kontakt nadal. Niepokoi się stanem duchowym A. Czumy. Jest zdania, że metody które stosował uprzednio są szkodliwe, gdyż metoda «spisków», robi wielkie oczy, ale nie przynosi żadnych wyników – tylko napętnia więzienia”⁵³.

Kolejne spotkanie odbyło się 20 maja 1976 r.⁵⁴ I tym razem prymas zanotował:

„15.30 – Panowie Kuroń i Michnik – omawiają metody swej pracy. Oceniam je krytycznie. Jestem zdania, że nie wystarczy mówić «nie tak», ale trzeba powiedzieć «jak lepiej»”⁵⁵.

Rozmowa trwała godzinę. Kuroń i Michnik wręczyli prymasowi list otwarty prof. Edwarda Lipińskiego do Gierka, który kardynał przyjął z aprobatą. Wybitny ekonomista sprzeciwił się w nim polityce gospodarczej ekipy Gierka, a zwłaszcza reakcjom władz na wydarzenia w Radomiu. Obaj dysydenci wyrazili ponadto opinię, że stanowisko Episkopatu Polski w sprawie zmian w konstytucji PRL to akt o wielkim znaczeniu, gdyż w sprawie tej solidarnie wystąpili biskupi i inteligencja laicka. Prymas z kolei mówił o inicjatywach młodzieży z duszpasterstw akademickich, która domagała się ustawowego zakazu przerywania ciąży. Kardynał Stefan

⁵² Tamże, s. 627.

⁵³ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1975”, zapis z dnia 4 IV 1975 r.

⁵⁴ J. Skórzyński, *Sila bezsilnych*, s. 182–183.

⁵⁵ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1976”, zapis z dnia 20 V 1976 r.

Wyszyński przyjmował więc kontestatorów systemu komunistycznego bez względu na to, jak daleko byli od wiary katolickiej⁵⁶.

Blisko pół roku później – 24 października 1976 r. podczas pobytu w Rzymie – prymas po raz kolejny rozmawiał ze współpracownikiem KOR Adamem Michnikiem. Samo spotkanie trwało pół godziny⁵⁷. Kontakt z kardynałem zaaranżowała Maria Winowska, która zapewne знаła już treść ukończonej w lipcu 1976 r. książki Michnika *Kościół, lewica, dialog*. Wydrukowany w maju 1977 r. na łamach paryskiej „Kultury” artykuł Winowskiej *Nieproszone rady i dywersja* był – w pewnym stopniu – głosem samego Prymasa Polski. Winowska wzięła w obronę środowisko KOR, szczególnie atakowane przez emigracyjnych publicystów obozu narodowego.

Trudno mówić o jednoznacznym pozytywnym stosunku prymasa Stefana Wyszyńskiego do ludzi KOR, choć przywołać należy znamieny fakt – kardynał nie interweniował, gdy od 24 do 31 maja 1977 r. w kościele św. Marcina w Warszawie działacze urządzili głódówkę. Protestowali w ten sposób przeciw więzieniu dziewczęciu działaczy i współpracowników ruchu⁵⁸. Mimo obaw ks. Bronisława Dembowskiego, rektora świątyni, prymas nie miał do niego pretensji, że zgodził się, by protest głodowy zorganizować w tym miejscu, choć jednocześnie z nieskrywanym żalem notował w „Pro memoria”:

„Przedstawiciele KOR proszą o instrukcje. Otrzymali wyjaśnienie: sprawę zaczęliście bez porozumienia z Episkopatem, a dziś radzilibyście [o]trzymywać instrukcje, które wykorzystacie politycznie”⁵⁹.

Przywódca polskiego Kościoła nie uległ również naciskom kierownika Urzędu do Spraw Wyznań Kąkole, który domagał się zakończenia głódówki⁶⁰. Warto dodać, iż głodujący osiągnęli swój cel, gdyż 23 lipca 1977 r. zwolniono więźniów politycznych, w obronie których wystąpili organizatorzy protestu. Prawie równoległe do głódówki prowadzonej w kościele św. Marcina – w maju 1977 r. – kardynał podejmował interwencje w sprawie zwolnienia ciężko chorego Jana Józefa Lipskiego. Działania prymasa zakończyły się pełnym sukcesem – współzałożyciel KOR został zwolniony 8 czerwca 1977 r.⁶¹ Podobny gest prymas wykonał dwa lata później, gdy napisał kartkę do Grażyny Kuroń po jej poturbowaniu przez specjalnie naślane „bojówki” w czasie najścia na mieszkanie Kurońców w marcu 1979 r.

Jednak część liderów KOR nie do końca przezwyciężyła swoją marksistowską

⁵⁶ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 396–397; E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 626–628; A. Friszke, *Czas KOR-u*, s. 60–62, 412–413.

⁵⁷ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1976”, zapis z dnia 24 X 1976 r.

⁵⁸ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 628.

⁵⁹ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1977”, zapis z dnia 20 V 1977 r.

⁶⁰ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 384.

⁶¹ A. Friszke, *Opozycja polityczna*, s. 398–399.

przeszłość⁶². Socjalistyczne, a nierzadko komunistyczne rodowody wielu członków tego środowiska nie mogły pozostać bez znaczenia dla jego całościowej oceny. Przywoływany wcześniej ks. Bronisław Piasecki wspominał:

„[...] już pod koniec lat siedemdziesiątych członkowie Komitetu Obrony Robotników oskarżali kardynała Wyszyńskiego we Włoszech czy Niemczech, a przede wszystkim we Francji, iż Kościół pod jego kierownictwem zbyt słabo wspiera opozycję. Stoi i czeka, aż sami robotnicy wywalczą reformy. Było to jednak głęboko niesprawiedliwe. To prawda wobec Komitetu Obrony Robotników Prymas utrzymywał pewien dystans. Wychodził z założenia, że to nie jest reprezentacja całego narodu, ale lewicowo-liberalny nurt rodzącej się opozycji”⁶³.

Inne świadectwo kontaktów KOR-owców z kardynałem pozostawił sam Jacek Kuroń, który dostrzegał i nie bagatelizował silnego oddziaływania katolicyzmu. Niewątpliwie i tutaj wpływ osoby prymasa Stefana Wyszyńskiego musiał być olbrzymi. Refleksje, które wówczas się zrodziły, pozwalały inaczej – a nawet na nowo – postrzegać koncepcje wolnego społeczeństwa i państwa, skoro Kuroń w *Wierze i winie* pisał:

„Z dialogu z katolikami wyszliśmy – szeroko pojęte środowisko postkomandoskie – wzbogaceni o transcendentne Prawo Moralne. Nadało to nowy, głębszy sens naszej tradycyjnej lewicowej wierze w wolność człowieka w sprawiedliwym ładzie społecznym – jako wartości nadrzędnej. Wychodziliśmy teraz od suwerenności osoby ludzkiej i z tego punktu widzenia przewartościowywa-aliśmy wizję ładu sprawiedliwości i wolności. Byliśmy świadomi sprzeczności, jaka w praktyce społecznej występuje często między wolnością i sprawiedliwością. Były to jednak dla nas problemy o tyle teoretyczne, że żyliśmy w systemie totalitarnym i w realnej perspektywie mieliśmy wyłącznie stawianie oporu temu systemowi największego w dziejach zniewolenia człowieka”⁶⁴.

Podobnie jak w przypadku KOR, kontakty z przyszłymi organizatorami Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela sięgały jeszcze początku lat 70. XX w. Przypomnijmy, że w 1971 r. w wyniku procesu sądowego na karę 7 lat pozbawienia wolności zostali skazani Andrzej Czuma oraz Stefan Niesiołowski, natomiast brat Andrzeja – Benedykt Czuma na 6 lat⁶⁵. Wszystkich oskarżono o działalność w or-

⁶² A. Anusz, *Przytulisko*, s. 116; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół*, s. 337–338; P. Raina, *Kardynał Wyszyński i „Solidarność”*, Warszawa 2005, s. 91–95; E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 627, 683; J. Żaryn, *Kościół katolicki*, s. 24; J. Skórzyński, *Siła bezsilnych*, s. 187–188.

⁶³ B. Piasecki, M. Zając, *Prymas Wyszyński nieznan*, s. 113–114.

⁶⁴ J. Kuroń, *Wiara i wino. Do i od komunizmu*, Wrocław 1995, s. 358–359.

⁶⁵ *Działania Służby Bezpieczeństwa*, s. 49–53.

ganizacji „Ruch” oraz przygotowania do podpalenia Muzeum Lenina w Poroninie⁶⁶. Bracia Czumowie byli doskonale znani kardynałowi Wyszyńskiemu praktycznie od dzieciństwa. Przyszły prymas jeszcze jako biskup lubelski często gościł u ich ojca – Ignacego Czumy, profesora prawa i wieloletniego wykładowcy na KUL⁶⁷. 24 stycznia 1973 r. prymas oraz kardynał Wojtyła poparli prośbę skierowaną do Rady Państwa PRL o ułaskawienie braci Czumów. Obaj hierarchowie pisali wówczas: „Jesteśmy także głęboko przekonani, że spełnienie prośby matki obu skazanych nie zaszkodzi Państwu, a wręcz przeciwnie przyczyni się do podniesienia moralnego autorytetu władzy”⁶⁸.

Prymas otaczał zresztą rodzinę Czumów stałą opieką, wspierał finansowo żonę Andrzeja i zapraszał ją do siebie wraz trojgiem dzieci. Uwagi te są dość istotne, gdyż Czuma był jednym z liderów utworzonego 25 marca 1977 r. ROPCiO⁶⁹. Po wielu latach Andrzej Czuma w następujący sposób wspominał stosunek Prymasa Tysiąclecia do opozycji:

„Kardynał nie pokładał nadziei w tym, że grupy opozycyjne przyjmą jakąś stałą i rozwijającą się formę. Patrzył na nie z zadowoleniem, ale jednocześnie sceptycznie. Radził katolikom trzymać się Kościoła, wspierać go, a nie wchodzić w działalność tych grup. Wiem, bo nie raz o tym rozmawiałem z prymasem”⁷⁰.

Kardynał Wyszyński już po powstaniu ROPCiO interweniował w sprawie innego działacza tej, organizacji Macieja Grzywaczewskiego, który został relegowany z Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. W wyniku interwencji kardynała działacz ROPCiO powrócił na uczelnię⁷¹. Latem 1979 r. Grzywaczewski zakładał Ruch Młodej Polski⁷².

Biografie głównych twórców ROPCiO miały zresztą wyraźny wpływ na głoszony przez ruch system wartości. ROPCiO mocno akcentował wierność katolicyzmowi i znaczenie społeczne Kościoła katolickiego w Polsce, wielokrotnie manifestując przywiązanie do konserwatywnych oraz tradycyjnych ideałów. Do tego typu działań zaliczyć należy: list w sprawie wolności sumienia i wyznania skierowany do Sejmu PRL 1 maja 1977 r.; propozycję przyznania kardynałowi Stefanowi Wyszyńskiemu Pokojowej Nagrody Nobla wystosowaną do parlamentu Norwegii 5 maja 1977 r.; list do Sejmu PRL w sprawie wolności sumienia i wyznania z 30 kwietnia 1978 r.;

⁶⁶ *Tamże*, s. 30–31.

⁶⁷ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 626.

⁶⁸ Cyt. za: *Tamże*, s. 626.

⁶⁹ *Dokumenty uczestników Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce 1977–1981*, wstęp i oprac. G. Waligóra, wpraw. T. Gąsowski, Kraków 2005, s. XII.

⁷⁰ Cyt. za: E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 625.

⁷¹ AAW, SPP, RGEF, sygn. II 4 35, k. 75, Protokół Rady Głównej, Warszawa, 26 II 1980 r.

⁷² Zob. P. Zaremba, *Młodopolacy*, passim.

okolicznościowe telegramy i komunikaty w związku z wyborem Karola Wojtyły na Stolicę Piotrową czy odezwę w sprawie I pielgrzymki Papieża do Polski⁷³.

Jak już wspomiano, z kardynałem kontaktował się również Bohdan Cywiński, uczestnik głódówki w kościele św. Marcina w Warszawie w maju 1977 r., a później jeden z założycieli Towarzystwa Kursów Naukowych. Organizacja powstała 22 stycznia 1978 r., ale już w piśmie skierowanym do prymasa 3 lutego 1978 r. autor *Rodowodów niepokornych* informował o celach ruchu oraz załączył listę uczestników⁷⁴.

W relacjach prymasa Stefana Wyszyńskiego ze środowiskami „opozycji przedsiernpniowej” szczególną rolę odgrywali również kapłani – uczestnicy bądź współpracownicy opozycji. Często pełnili oni funkcję nieformalnych łączników pomiędzy hierarchą a opozycją. Członkiem założycielem KOR był ks. Jan Zieja, od 11 października 1977 r. przewodniczący Rady Funduszu Samoobrony Społecznej „KOR”⁷⁵. Z kolei proboszcz parafii św. Krzysztofa w Podkowie Leśnej ks. Leon Kantorski przez wiele lat współpracował z KOR i jako jeden z pierwszych jesienią 1976 r. prowadził zbiórkę pieniędzy na rzecz represjonowanych. Kardynał Wyszyński nie sprzeciwił się również planowanej na październik 1979 r. głódówce w kościele w Podkowie Leśnej. Zalecał jednak, by kapłan był „bardzo ostrożny”. Natomiast w maju 1980 r. ks. Kantorski udzielił zgody na zorganizowanie w jego kościele głódówki, która była formą solidarności z prowadzącymi protest głodowy Mirosławem Chojeckim z KSS „KOR” oraz Dariuszem Kobzdejem z RMP. Głódówkę przeprowadzono w dniach 7–17 maja 1980 r. Uczestniczyło w niej 28 działaczy z różnych ugrupowań opozycyjnych: KOR, ROPCiO, RMP oraz Studenckich Komitetów Solidarności⁷⁶. Z KOR oraz ROPCiO współpracował także ks. Stanisław Małkowski, który jeszcze w grudniu 1975 r. był sygnatariuszem Listu 59 oraz podpisał deklarację celów opozycji. W czerwcu 1976 r. sygnował oświadczenie 14 intelektualistów o solidarności z protestami robotniczymi. Trzy lata później – w październiku 1979 r. – wziął udział we wspomnianej już głódówce w kościele św. Krzyża w Warszawie, zorganizowanej w obronie działaczy czechosłowackiej Karty 77⁷⁷.

⁷³ *Dokumenty uczestników*, s. 11, 14–15, 97–99, 163–164, 262–264.

⁷⁴ AAW, SPP, RGEP, sygn. II 4 33, k. 56–58, List Bohdana Cywińskiego do Prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 3 II 1978 r.

⁷⁵ *Kryptonim „Gracze”*, s. 61; J. Zieja, *Życie Ewangelii. Spisane przez Jacka Moskwę*, Kraków 2011, s. 233.

⁷⁶ P. Kądziela, *Ks. Leon Kantorski*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 1, red. J. Skórzyński – P. Sowiński – M. Strasz, Warszawa 2000, s. 141–142; J. Olaszek, *Oaza opozycji. Ks. Leon Kantorski i jego parafia w Podkowie Leśnej*, „Biuletyn IPN”, VII–VIII 2010, s. 183–187.

⁷⁷ Z. Płużańska, *Ks. Stanisław Małkowski*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 2, red. J. Skórzyński – P. Sowiński – M. Strasz, Warszawa 2002, s. 218–219.

Podsumowanie

Podsumowując rozważania, należy przywołać raz jeszcze Ewę K. Czaczkowską, która na kartach biografii kardynała Stefana Wyszyńskiego zadała pytanie: Czy prymas przy ogólnym zdystansowaniu się od środowisk opozycyjnych miał do nich taki sam stosunek? Autorka analizując wypowiedzi wielu ówczesnych działaczy opozycji, dowodzi, że kardynał Wyszyński nie dzielił na tych „z prawa” i na tych „z lewa”, był otwarty, nawet życzliwy, ale również ostrożny⁷⁸. Trzeba jednocześnie pamiętać, że środowiska opozycji demokratycznej w latach 1976–1980 były zróżnicowane, co jednak nie przeszkadzało, by wzajemnie przenikały się – część działaczy KOR zasiliła kadrowo ROPCiO, z tego ostatniego zaś wywodził się RMP. Analiza przywołanych obszernie dokumentów źródłowych nie pozwala jednoznacznie potwierdzić, że prymas miał jakąś „wypracowaną” taktykę w swoich relacjach z „opozycją przedsierpniową”. Bardziej wydaje się, że kardynał przede wszystkim starał się być baczny oraz cierpliwym obserwatorem. Kierowało nim przede wszystkim pragnienie zapewnienia ładu, spokoju i zgody społecznej, a w drugiej kolejności idea przestrzegania podstawowych praw obywatelskich. Bardzo mocno na sformułowaną przez niego ocenę działań opozycyjnych wpływało osobiste przedwojenne doświadczenie; pamięć czasów zaborów, I wojny światowej, wojen o granice odrodzonej Rzeczypospolitej, a w końcu posługi duszpasterskiej wśród robotników włocławskich fabryk oraz doskonała znajomość katolickiej nauki społecznej⁷⁹. Nie bez znaczenia były także przeżycia z okupacji, posługa kapelana w Armii Krajowej i trudne czasy powojenne. Dlatego wciąż w znacznej mierze aktualne pozostają wnioski sformułowane przez pierwszego biografę Prymasa Tysiąclecia – Andrzeja Micewskiego:

„Stosunek kardynała Wyszyńskiego do nowej opozycji w Polsce po 1976 r. był do pewnego stopnia dwoisty. Cieszył się, że środowiska niezależne podejmują akcję, którą wcześniej pełnił tylko Kościół. Jednocześnie obawiał się, by ta akcja swym radykalizmem nie spowodowała nieobliczalnych wstrząsów społecznych w Polsce. Obawiał się, żeby ludzie nie mający powojennych doświadczeń Kościoła nie posunęli się zbyt daleko”⁸⁰.

⁷⁸ E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, s. 627 nn.

⁷⁹ Zob. J. Dębiński, *Włocławski okres życia i działalności księdza Stefana Wyszyńskiego*, w: *Ksiądz Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w setną rocznicę urodzin*, red. R. Michalski, Toruń 2002, s. 27–59; M. Białkowski, *Związki Prymasa Polski Stefana kardynała Wyszyńskiego z Włocławkiem*, w: *Prymas Polski Stefan Kardynał Wyszyński na ziemi pomorskiej i Kujawach*, red. M. Białkowski, W. Polak, Toruń 2014, s. 147–166.

⁸⁰ A. Micewski, *Między dwiema orientacjami*, Warszawa 1990, s. 64.

Literatura

1. Źródła niedrukowane

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (AAW), Sekretariat Prymasa Polski (SPP), Rada Główna Episkopatu Polski (RGEP): sygn. II 4 27, II 4 30, II 4 31, II 4 33, II 4 35.
 Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG), S. Wyszynski, „Pro memoria”: 1975, 1976, 1977, 1978.

2. Źródła drukowane

Dokumenty uczestników Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce 1977–1981, wstęp i oprac. G. Waligóra, wpraw. T. Gąsowski, Kraków 2005.
Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”, wstęp, wybór i oprac. P. Byszewski, Warszawa 2008.
 Friszke A., *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Biblioteka „Więzi”, t. 244, Warszawa 2010.
 Hemmerling, Z., Nadolski M., *Opozycja demokratyczna w Polsce 1976–1980. Wybór dokumentów*, Warszawa 1994.
Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000, wstęp i oprac. J. Żaryn, Warszawa–Poznań 2006.
Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989, t. 3: *Lata 1975–1989*, oprac. P. Raina, Poznań–Pelplin 1996.
Kryptonim „Gracze”. Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” 1976–1981, wybór, wstęp i oprac. Kamiński Ł., Waligóra G., Warszawa 2010.
Kryptonim „Pegaz”. Służba Bezpieczeństwa wobec Towarzystwa Kursów Naukowych 1978–1980, wybór, wstęp i oprac. Kamiński Ł., Waligóra G., Warszawa 2008.
Kryptonim „Wasale”. Służba Bezpieczeństwa wobec Studenckich Komitetów Solidarności 1977–1980, wybór, wstęp i oprac. Kamiński Ł., Waligóra G., Warszawa 2007.
Opozycja demokratyczna w Polsce w świetle akt KC PZPR (1976–1980), wybór, wstęp i oprac. Kamiński Ł., Piotrowski P., Wrocław 2002.
Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980, wybór i oprac. Roliński A., Kraków 2003.
Rozmowy na Zawracie. Taktyka walki z opozycją demokratyczną październik 1976 – grudzień 1979, oprac. Friszke A., Zaremba M., Warszawa 2008.

3. Opracowania

Anusz, A., *Kościół obywatelski. Formowanie społeczeństwa obywatelskiego w PRL w okresie powstawania niezależnych instytucji politycznych (1976–1981)*, Warszawa 2004.
 Anusz, A., *Przytulisko. Kościół katolicki wobec opozycji politycznej w Polsce w latach 1976–1980*, Warszawa 2001.
 Białecki, K., *Klub Inteligencji Katolickiej w Poznaniu w latach 1956–1991*, Poznań 2012.
 Białkowski, M., *Oaza na Mostowej. Klub Inteligencji Katolickiej w Toruniu (1957–2007)*, Toruń 2008.
 Białkowski, M., *Przywódczość w Kościele katolickim w Polsce po 1989 r.*, w: *Czynnik religijny w polityce wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia. Wybrane problemy*, red. Marczevska-Rytko M., Lublin 2016, s. 215–232.
 Białkowski, M., *Związki Prymasa Polski Stefana kardynała Wyszyńskiego z Włocławkiem*, w: *Prymas Polski Stefan Kardynał Wyszyński na ziemi pomorskiej i kujawach*, red. Białkowski M. – Polak W., Toruń 2014, s. 147–166.

- Choma-Jusińska, M., *Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie 1975–1980*, Warszawa–Lublin 2009.
- Co nam zostało z tych lat... *Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, red. J. Eisler, Warszawa 2003.
- Czaczkowska, E.K., *Kardynał Wyszyński. Biografia*, wyd. 2, Kraków 2013.
- Dębiński, J., *Włocławski okres życia i działalności księdza Stefana Wyszyńskiego*, w: *Ksiądz Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w setną rocznicę urodzin*, red. Michalski R., Toruń 2002, s. 27–59.
- Dudek, A., *Kościół i opozycja demokratyczna w Polsce (1976–1989)*, w: *Kościół katolicki wczoraj i dziś*, red. Drzonek M i in., Szczecin 1998, s. 75–82.
- Dudek, A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.
- Friszke, A., *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.
- Friszke, A., *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Biblioteka „Więzi”, t. 100, Warszawa 1997.
- Friszke, A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Friszke, A., *Protesty przeciwko poprawkom do konstytucji w 1976 r.*, „Więź” 10 (1994), s. 212–228.
- Friszke, A., *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007.
- Gajdziński, P., Gierek. *Człowiek z węgla*, Poznań 2014.
- Grajewski, A., *Normalizacja administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich w kontekście watykańskiej polityki wschodniej*, w: *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostołskiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”*, red. Kucharski W., Wrocław 2013, s. 101–120.
- Iwaneczko, D., *Zmierzch dekady Gierka. Polska południowo-wschodnia 1975–1980*, Rzeszów 2016.
- Jakubowski, W. – Solarczyk M., *Organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku*, Warszawa–Olsztyn 2011.
- Każmierczak, P., *Klub Inteligencji Katolickiej w Krakowie 1956–1989*, Kraków 2012.
- Kądziela, P., *Ks. Leon Kantorski*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 1, red. J. Skórzyński, P. Sowiński, M. Strasz, Warszawa 2000, s. 141–142.
- Krukowski, J., *Uprawnienia nadzwyczajne kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie”, 5 (2011), s. 29–42.
- Kuroń, J., *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Wrocław 1995.
- Lipski, J.J., *KOR. Komitet Obrony Robotników. Komitet Samoobrony Społecznej*, wstęp A. Friszke, Warszawa 2006.
- Łatka, R., *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, Kraków 2016.
- Łatka, R., *Rada Główna Episkopatu Polski wobec przedsterpniowej opozycji (1976–1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2017, nr 1, s. 110–136.
- Micewski, A., *Między dwiema orientacjami*, Warszawa 1990.
- Micewski, A., *Współrzędzić czy nie kłamać? Pax i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978.
- Między Warszawą a regionem. Opozycja przedsterpniowa na Pomorzu Zachodnim*, red. Kowalczyk, M. – Paziewski M. – Stefaniak M., Szczecin 2008.
- Mikołajczuk, K., *Uprawnienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła greckokatolickiego w archiwaliach Prymasa i Konferencji Episkopatu Polski*, Lublin 2014.
- Od ostatnich leśnych do „Solidarności”. Z dziejów opozycji politycznej i oporu społecznego w Polsce południowo-wschodniej (1956–1989)*, red. Gliwa M., Krzysztofiński M., Rzeszów 2014.
- Olaszek, J., *Oaza opozycji. Ks. Leon Kantorski i jego parafia w Podkowie Leśnej*, „Biuletyn IPN”, VII–VIII 2010, s. 183–187.

- Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. Polak W. – Kufel J. – Ruchlewski P., Gdańsk 2012.
- Parys, J., *Ludzie niezłomni, czyli w sprawie antykomunistycznego oporu w PRL*, Warszawa 1998.
- Piasecki, B., Zając M., *Prymas Wyszyński nieznany. Ojciec duchowy widziany z bliska*, Kraków 2016.
- Plużańska, Z., *Ks. Stanisław Małkowski*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–89*, t. 2, red. J. Skórzyński – P. Sowiński – M. Strasz, Warszawa 2002, s. 218–219.
- Polak W. i in., *Opozycja demokratyczna w Toruniu i w województwie toruńskim w latach 1976–1980*, Toruń 2017.
- Raina, P., *Kardynał Wyszyński. Czasy prymasowskie 1976*, Biała Podlaska–Warszawa 2010.
- Raina, P., *Kardynał Wyszyński i „Solidarność”*, Warszawa 2005.
- Rolicki, J., *Edward Gierek: przerwana dekada*, Warszawa 1990.
- Sasanka, P., *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2006.
- Siermiński, M., *Dekada przelomu. Polska lewica opozycyjna 1968–1980*, Warszawa 2016.
- Skórzyński, J., *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012.
- Stępień, M., *Pozycja prawna Konferencji Episkopatu Polski. Studium prawno-historyczne*, Łomża 2014.
- Terlecki, R., *Uniwersytet Latający i Towarzystwo Kursów Naukowych 1977–1981*, Kraków–Rzeszów 2000.
- Waligóra, G., *Opozycja polityczna na Dolnym Śląsku 1975–1980*, Wrocław 2016.
- Waligóra, G., *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006.
- Zaremba, P., *Młodopolacy. Historia Ruchu Młodej Polski*, Gdańsk 2000.
- Zieja, J., *Życie Ewangelią. Spisane przez Jacka Moskwę*, Kraków 2011.
- Zuzowski, R., *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydentyzmu i opozycji politycznej w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996.
- Zieliński, Z., współudz. Bober S., *Kościół w Polsce 1944–2007*, Poznań 2009.
- Żaryn, J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.
- Żaryn, J., *Kościół katolicki – hierarchia, kapłani, świeccy*, w: *Między Warszawą a regionem. Opozycja przedsierniowa na Pomorzu Zachodnim*, red. Kowalczyk M. – Paziewski M. – Stefaniak, M., Szczecin 2008, s. 19–31.